

EEN TAALMETHODE VOOR HET
INDIVIDUEEL
BEROEPSONDERWIJS

leerplan-
ontwikkeling

Al enige tijd bestaat bij het Instituut voor Leerplanontwikkeling, de SLO, een project Nederlands voor het Individueel Beroepsonderwijs (ibo). Medewerkers aan het project zijn Jan Verbeek, Jan Boland en Martien de Boer. Het ibo is onderdeel van het lbo en vangt leerlingen op die om allerlei redenen in een gewone lbo-klas niet goed gedijen. Martien de Boer beschrijft in dit artikel hoe gewerkt wordt aan een methode die tegemoet komt aan de uiteenlopende leerbehoeften van ibo-leerlingen.

Inleiding

‘De methode die wij gebruiken is volstrekt ongeschikt voor individueel werk...’ ‘De één leest vlot een tekst terwijl de ander nog geen onderdelen op t.v. kan volgen...’ ‘Ik heb vijftien leerlingen in de klas en ze werken uit drie verschillende taalboekjes...’ ‘We laten nóóit de vragen uit het boek beantwoorden, we doen altijd iets anders met de tekst...’ ‘De leerlingen vinden het prachtig om invuloefeningen uit het boek te maken..!’ ‘Steeds weer die rijtjes invullen leidt nergens toe, daarmee houd je ze alleen maar bezig...’

Tot zover een globale indruk van de situatie waarin ibo-leerkrachten, ibo-leerlingen en hun leermiddelen zich bevinden. ‘De’ situatie in het ibo bestaat uiteraard niet, maar wij twijfelen er niet aan dat velen in de ibo-praktijk de uitspra-

ken hierboven herkennen.

Uit onze contacten met leerkrachten blijkt steeds weer dat bestaande (ibo-)taalmethoden niet voldoen in een gemiddelde ibo-klas. Dat kan ook bijna niet zolang onder een ‘methode’ een ‘leerboek’ wordt verstaan. Van één leerboek valt niet te verwachten dat het tegemoet kan komen aan de sterk uiteenlopende leerbehoeften in het ibo. Leerkrachten zoeken of maken daarom zelf materiaal ter aanvulling, passen hun didactiek aan, volgen een cursus over leerproblemen, zijn kortom naarstig op zoek naar een geschikte onderwijs‘methode’ voor deze leerlingen. Maar niet alle leerkrachten hebben tijd en deskundigheid voor dergelijke activiteiten en velen vallen (terecht) graag terug op een boek — bij voorkeur een goed boek.

Wij pleiten ervoor om de begrippen ‘methode’

en 'leerboek' niet meer zomaar gelijk te stellen en voor het ibo te streven naar een taalmethode die voldoet aan de andere (woordenboek) betekenis van 'methode': *een weloverwogen manier van handelen om een zeker doel te bereiken*. Het 'handelen' is daarin zowel het handelen van de leerkracht (het didactisch handelen) als dat van de leerling (het oefenen met taal, het verwerken van lesmateriaal). Voor dit handelen zijn richtlijnen, voorbeelden, afspraken, materialen nodig. Het 'doel' van dit handelen moet vastgesteld, omschreven worden. Dat een en ander 'weloverwogen' dient te gebeuren, spreekt vanzelf.

In dit artikel beschrijven we wat wij onder de noemer 'ibo-project' bij het Instituut voor Leerplanontwikkeling (SLO) doen om zo'n weloverwogen en doelgerichte taalonderwijsmethode voor het ibo dichterbij te brengen.

Het ibo-project Nederlands van de SLO

Het ibo-project startte eind 1986 nadat de Ibo-inspectie bij het ministerie van O&W de problemen van leerkrachten Nederlands in het ibo had aangekaart. Het ministerie verzocht de SLO vervolgens om voorbeeldlesmateriaal Nederlands te maken voor deze doelgroep, met name omdat veel leerkrachten met de bestaande taalmethoden niet goed uit de voeten konden.

In dezelfde tijd zochten enkele leerkrachten van de scholengemeenschap De Marke (voor mavo, Ibo en ibo) contact met de SLO. Ze signaleerden dat Nederlands in hun ibo-afdeling 'bezigheidsonderwijs' dreigde te worden, wilden daar graag verandering in brengen en vroegen de SLO daarbij om hulp. Ook zij vonden onvoldoende steun voor hun lessen in de beschikbare ibo-taalboeken.

Er was dus een dubbele aanleiding voor de SLO om een 'ibo-project' Nederlands in het leven te roepen. De activiteiten en ontwikkelingen van het ibo-project geven we hieronder weer. Achtereenvolgens worden beschreven: voorbeeldlesmateriaal, doelen voor Nederlands in het ibo en de eerste gedachten over een ibo-leerplanvoorstel.

Voorbeeldlesmateriaal

Gezien de opdracht van het ministerie stond de eerste fase van het ibo-project in het teken van het maken van lesmateriaal. Samen met de leerkrachten van De Marke inventariseerden we taalproblemen van ibo-leerlingen. Veel ibo-leerlingen vertonen 'schrijfangst' en 'spreekangst', schroom om actief taal te gebruiken op school. Als leerlingen wel spontaan vertellen zijn hun verhalen vaak onsamenhangend. Een tweede probleem is de grote onzelfstandigheid van leerlingen in de les. Na het lezen van een opdracht of instructie weten de meesten toch niet wat ze moeten doen en zeggen al snel er 'niets' van te snappen. Oefeningen van het vaak voorkomend genre 'zet in het goede rijtje' zijn voor veel leerlingen al lastig; verticale en horizontale tekststoringen zoals in veel schema's voorkomen, zijn waarschijnlijk veel te abstract.

Over het algemeen zijn ibo-leerlingen onvoldoende taalvaardig om de lessen op school (bij alle vakken) probleemloos te kunnen volgen. Onleesbare handschriften, gebrekkige concentratie en allerlei problemen van sociaal-emotionele aard bemoeilijken bovendien het leren en les geven in een ibo-klas. De lesjes in ibo-taalboeken spelen zelden of nooit op deze problemen in.

Hoewel ook wij niet in één klap al deze zaken konden aanpakken, kozen we lesonderwerpen die zinnig leken in het licht van het bovenstaande. We maakten lessen over *schema's* (lesrooster, t.v.-gids, openingstijden van zwembaden e.d.; zie afbeelding 1) en over *instructies* (in een schoolboek, op een fles bleekmiddel, pictogrammen) met de bedoeling om leerlingen vertrouwd te maken met dat soort teksten en met belangrijke kenmerken ervan. Een lespakket over (mondeling) *vragen stellen* behandelt zowel de taaltechnische kant van een vraag (hoe formuleer je een duidelijke vraag) als het nut van vragen stellen: je krijgt een antwoord waardoor je weer iets wijzer bent.

Aan de lespakketten abc-project en brieven schrijven lag de gedachte ten grondslag, dat schrijven in een ongedwongen situatie de ibo-leerlingen kan helpen bij het overwinnen van schrijfangst. In het *abc-project*¹ schrijven de leerlingen het alfabet in hun schrift en verzinnen ze bij elke letter een woord, al dan niet rond een afgesproken onderwerp. Bij een aan-

		Monique	Hassan	enz.
brood	sneden			
aardappelen	stuks			
groente	groentelepels			
fruit	stuks			
melk of melkprodukten	glazen			
kaas	plakken			

Afb. 1: Fragment uit lespakket 'schema's': hoe zit zo'n tabel in elkaar?

tal woorden naar keuze maken ze kleine werkstukjes door te schrijven, te illustreren en verslag te doen van activiteiten (bijvoorbeeld een interview). Belangrijk hierbij is dat de leerlingen hun gedachten op papier leren zetten en aandacht voor het schrijfwerk leren opbrengen. Het accent ligt op het schrijfproces en in mindere mate op het schrijfprodukt, dat dan ook niet te snel met de rode pen benaderd moet worden.

In het lespakket *brieven schrijven* is het schrijfprodukt bedoeld voor leeftijdgenoten uit een andere (ibo-)klas waarmee een correspondentie opgezet wordt. De brieven die de leerlingen schrijven, eerst klassikaal, later in groepjes of individueel, moeten uiteraard aan de fundamentele leesbaarheidseisen voldoen, maar centraal staat weer het opschrijven van eigen gedachten en verhalen. Tussen de regels door maken de leerlingen kennis met briefconventies en het schrijven van enveloppen. Ten slotte maakten we een lespakket over *oriëntatie op teksten*. Als leerlingen op den duur zelfstandig met allerlei soorten teksten om moeten kunnen gaan, zullen ze dat stap voor stap moeten leren. Een van de eerste stappen (naast het verwerven van technische leesvaardigheid) is het leren kennen en onderscheiden van verschillende soorten tekst. In deze lessen komen korte reclametekstjes, instructies, verhalen (fictie) en nieuwsberichten aan de orde. In een van de lessen verdelen de leerlingen allerlei kranteartikelen over de juiste rubrieken ('pop', 'sport', 'radio en t.v.' en 'binnenland'). De bedoeling in een andere les is om leerlingen te laten zien dat over één onderwerp heel verschillende soorten tekst geschreven kunnen worden, teksten met verschillende doelen. Daartoe is een kwartetspel gemaakt waarvan elk kwartet vier verschillende soorten tekst over één onderwerp bevat (zie afbeelding 2). De leerlingen spelen eerst het kwartetspel en gaan daarna de tekstjes soort bij soort leggen, waarbij ze overeenkomsten en verschillen ontdekken.

Uitgangspunten

Eén van onze belangrijkste uitgangspunten, terug te vinden in de boven beschreven lessen, is dat de leerlingen vaardigheden oefenen en werken aan opdrachten die een duidelijke context hebben, een context die voor de leerlingen herkenbaar is en die direct het doel van

het leren laat zien. Geen losse invulrijtjes dus, maar 'complete communicatieve situaties', liefst uit de wereld van de leerlingen afkomstig.

Een tweede basisgedachte is dat vooral in het eerste jaar (waar de lessen voor bedoeld zijn), leerlingen de gelegenheid moeten hebben om nader kennis te maken met allerlei vormen van taalgebruik in verschillende situaties, ongedwongen en zonder dat de kwestie 'goed-of-fout' steeds op de voorgrond staat. Ze moeten een frisse start kunnen maken na de basis-school, zonder het gevoel te hebben helemaal opnieuw te beginnen.

Ook vinden wij het belangrijk dat leerlingen, vooral bij Nederlands gestimuleerd worden (en de ruimte krijgen) om vragen te stellen en zelf te vertellen wat ze weten en meegemaakt hebben. De leerlingen kunnen daardoor sterker betrokken raken bij het leren en de leerkracht raakt op de hoogte van kennis en ideeën van de leerlingen.

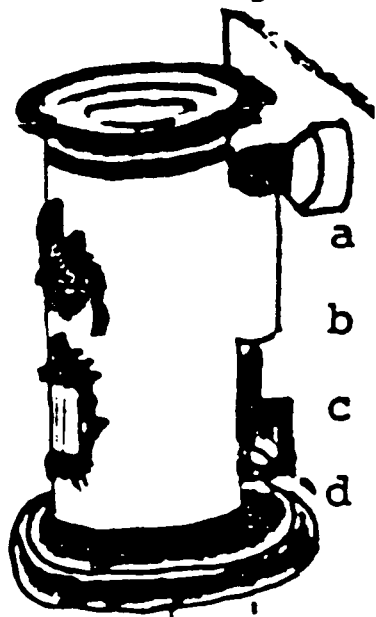
Het voorbeeldlesmateriaal gebundeld

Van een aantal lessen is onderzocht hoe er in de praktijk mee wordt gewerkt (Mooij 1988). Leerlingen en leerkrachten reageerden enthousiast op de lespakketten — aanleiding voor de SLO om het materiaal te bundelen en voor een groter publiek beschikbaar te stellen.

Toegevoegd werden toen *suggesties* voor spreek-/luisterlessen rond het Jeugdjournaal en voor het anders werken met leesteksten uit de ibo-methode *Fundamenteel Nederlands* (Broeders e.a. 1986), die we op verzoek van De Marke hadden gemaakt. In *Fundamenteel Nederlands* (en in bijna elk ander taalboek) begint ieder hoofdstuk met een tekst, meestal een fictie-fragment, en vragen daarover. De leerlingen moeten meestal woorden of zinsdelen uit de tekst overschrijven bij wijze van antwoord. Nog afgezien van het feit dat de bedoeling van fictie vooral 'diverterend' is, zullen leerlingen van dat vragen beantwoorden niet snel beter leren lezen. Het is immers steeds weer dezelfde *controle* die plaatsvindt, er worden geen technieken of strategieën aangeleerd.

Omdat de teksten in deel 1 van *Fundamenteel Nederlands* allemaal fictioneel zijn, hebben we gekozen voor alternatieve lessuggesties die zowel kunnen leiden tot beter begrip van de tekst als tot meer plezier in het lezen van (jeugd)verhalen. (Begrijpend lezen van *zakelijke*

Het was behoorlijk warm. Het
potkacheltje snorde genoeglijk.
Behaaglijk schoven de kinderen
rond de kachel. Het zou nog wel
even duren voordat hun kleren
droog waren.



kachel

a Kachel : Aansteken

b Kachel : Brand

c Kachel : WARMTE

d Kachel : Model

Afb. 2: Fragmenten uit lespakket 'oriëntatie op teksten': elk kwartet bestaat uit vier verschillende soorten tekst over één onderwerp.

teksten zal op een ander moment aandacht moeten krijgen.) Een verhaal van Guus Kuijer over het meisje Madelief en haar moeder (o.c., p. 38) bijvoorbeeld, staat bol van de directe rede en van de non-verbale communicatie. Het verschil tussen directe en indirecte rede komt in de les aan bod, evenals voorlezen met veel intonatie, 'gegiechel', 'gezucht' en 'gebrom', zoals in de tekst is aangegeven. Na het lezen of horen van een fictie-fragment moeten de leerlingen er altijd op worden gewezen dat ze het héle verhaal kunnen vinden in de bibliotheek.

Ook een aangekochte serie *Jeugdverhalen*² werd in de bundel opgenomen. Deze verhalen zijn speciaal geschreven voor leerlingen van 12 tot 15 jaar, die moeite hebben met lezen. Woorden en zinnen zijn eenvoudig gehouden, terwijl de verhalen veelal spannend en beslist niet te kinderachtig zijn (zie afbeelding 3). Doordat alle verhalen ook op bandjes zijn ingesproken, kan lezen met luisteren worden gecombineerd of afgewisseld — er zijn tal van variaties mogelijk, klassikaal en individueel, op school en thuis.

Eind 1988 verschenen de lespakketten, lessuggesties, jeugdverhalen en bandjes in een bundel *Leerstof Nederlands voor het individueel beroepsonderwijs* (De Boer 1988). Heel nadrukkelijk is deze bundel niet bedoeld als leergang of als taalboek. De beschreven lessen moeten gezien en gebruikt worden als aanvulling op en afwisseling van het taalboek. De aandacht voor de betreffende taalvaardigheden blijft natuurlijk (te) incidenteel als er drie lessen aan besteed worden. De bedoeling is dan ook dat leerkrachten geïnspireerd worden tot het maken van vervollessen.

Doelen

Tijdens het werken aan de lespakketten namen we voortdurend beslissingen: we gaven bepaalde taalvaardigheden prioriteit boven andere, we kozen tekstsoorten waarvan we vonden dat de leerlingen er in ieder geval kennis mee moeten maken, we besloten dat spreken en luisteren extra aandacht verdienen. Kortom, we lieten onze gedachten gaan over de inhoud van het hele taalonderwijs in het ibo. De behoefte groeide om een overzicht te maken van de minimumdoelen die wij met dat onderwijs voor ogen hadden. Het *maken* van zo'n over-

Hij zag er bleek uit.

'Ik ga wel verder', zei Ivo. 'Avontuur, hier kom ik', riep hij. Theo en Mark moesten ondanks alles lachen. Ze zetten de fiets tegen een boom en deden hem op slot.

'Wacht even', zei Theo. Hij liep iets verder het bos in. Hij zocht links en rechts. Toen trok hij aan iets. Mark en Ivo liepen naar Theo toe. Onder een struik lag het verroeste frame van een fiets. Jaap's fiets?

'Ik ga terug', zei Mark. 'Ik ga terug.' Mark keerde als een idioot zijn fiets. Hij reed weg. Slingerend en roepend.

Ivo keek Theo aan. 'Doorgaan', zei Theo. Ze liepen samen verder. Het fietspad werd smaller. Plotseling stonden ze tussen struiken.

'We kunnen niet verder', zei Ivo.

'Hier is het', zei Theo. Hij had een gek gevoel in zijn keel. Met zijn hand hield hij het rode schrift vast. Niets gebeurde er.

'Laten we teruggaan', zei Ivo. 'Je grootvader verzon het misschien.'

Theo zei niets. Hij geloofde niet dat de afloop van het verhaal verzonnen was.

Afb. 3: Fragment uit: 'Griezelverhaal' — afgedrukt in grote letters en óók op cassette ingesproken!

zicht dwingt tot systematisch nadenken over de vraag wat we precies willen en belangrijk vinden met het vak Nederlands in het ibo, het *beschikken* over zo'n overzicht geeft houvast bij het ontwikkelen van lessen en leerlijnen voor verschillende vakonderdelen. Ook maakt het op schrift stellen van doelen discussie er over mogelijk.

We formuleerden in nauw overleg met de leerkrachten van De Marke wat de leerlingen zouden moeten kunnen na vier jaar ibo:

Spreken:

de leerlingen kunnen:

- begrijpelijk verslag doen van een gebeurtenis of activiteit,
- een mededeling of informatie doorgeven,
- hun mening geven.

Luisteren:

de leerlingen kunnen:

- mondelinge informatie (o.a. op school, t.v.-

nieuws) begrijpen.

Spreken/luisteren:

de leerlingen kunnen:

- doelgericht gesprekken voeren (o.a. over conflicten, arbeidsvoorwaarden, beroepskeuze, sollicitatie, afspraken, slecht nieuws, goed nieuws, klachten) met verschillende soorten gesprekspartners (o.a. werkgever, leerkracht, arts, ouders, vriend(inn)en, klanten, ambtenaren).

Lezen:

de leerlingen kunnen:

- zelfstandig schriftelijke informatie begrijpen (o.a. reclamefolders, ondertitels op t.v., nieuwsberichten, gebruiksaanwijzingen/instructies, handleidingen, schema's, brochures, formulieren, schoolboeken).

Schrijven:

de leerlingen kunnen:

- aantekeningen maken voor zichzelf (o.a. bij het leren, bij het vragen van informatie, als 'brainstorm'),
- korte mededelingen begrijpelijk voor anderen opschrijven (felicitatiekaart, (zakelijk) briefje, werkverslag),
- schriftelijk vragen beantwoorden (verschillende soorten toets-/examenvragen),
- formulieren invullen (o.a. girokaarten, inschrijf- en bestelformulieren, verhuisbericht).

Fictie:

de leerlingen kunnen:

- aandacht opbrengen voor bekende en nieuwe genres gesproken en geschreven fictie (o.a. strips, (jeugd)verhalen en (jeugd)romans, t.v.-series, gedichten, dagboeken, hoorspelen),
- kritisch zijn ten aanzien van fictie: hun mening geven over de verhalen die ze lezen /hoorden/zagen, verschillen tussen fictie en werkelijkheid aangeven.

Informatiekunde:

de leerlingen kunnen:

- zelfstandig informatie-overzichten gebruiken (o.a. inhoudsopgaven, catalogi, telefoonboek, registers, t.v.-gids, dienstregelingen)
- ook in geautomatiseerde vorm.

Het voert te ver om hier ook weer te geven hoe we al deze vaardigheden hebben uitgesplitst in 'deelvaardigheden'; voor lezen ziet dat er bijvoorbeeld zo uit:

de leerlingen kunnen:

- technisch en in redelijk tempo lezen,

- verschillende tekstsoorten onderscheiden,
- het doel van de schrijver/lezer aangeven,
- onderscheiden wat ze wel en niet begrijpen in een tekst,
- zowel de context van een woord of zin, als het woordenboek gebruiken om een tekst te begrijpen,
- tegenstellingen, voorbeelden, meningen e.d. in een tekst begrijpen,
- interpunctie, verbindingswoorden, voor-naamwoorden e.d. in een tekst begrijpen.

We hebben niet de illusie dat alle ibo-leerlingen in vier jaar tijd al deze vaardigheden kunnen verwerven. Dat is echter geen reden om er niet naar te *streven* dat ze deze doelen bereiken. In de letterlijke betekenis is een 'doel' niet 'dat wat bereikt zal worden', maar 'dat wat we graag willen bereiken'. Doelen hebben de functie om richting te geven aan ons handelen, in dit geval in het onderwijs. Sterker nog: doelen zijn onmisbaar bij het vorm geven van een onderwijsaanbod. In de inleiding schreven we immers al dat een goede onderwijsmethode doelgericht is en dat doelen daarom vastgesteld en omschreven moeten worden.

Leerplanvoorstel

In het voorbeeld van 'deelvaardigheden' voor lezen hierboven, klinkt al sterk door wat er allemaal in vier jaar aan bod zal moeten komen in de les. Het ibo-project werkt momenteel aan een leerplan Nederlands voor het ibo, waarin afgeleid uit de geformuleerde doelen, voor alle vakonderdelen een onderwijsaanbod beschreven wordt. Hoewel het leerplanvoorstel nog in de maak is, tekent zich een aantal contouren al duidelijk af.

Het eerste leerjaar zal een 'informeel' karakter moeten hebben: (actief) kennis maken met taalgebruikssituaties, (weer) plezier krijgen in taal staan centraal, evenals individuele programma's om 'voorwaardelijke' taalvaardigheden te verwerven (technisch lezen, het alfabet gebruiken, handschrift verbeteren, concentratie). In het vierde jaar moet taalgebruik in allerlei relevante situaties steeds weer geoefend worden en moeten leerlingen individueel hun zwakke plekken kunnen bijschaven. Het tweede en het derde jaar vormen de overgang van informele naar meer formele situaties, van

heel concreet naar wat abstracter taalgebruik en staan tegelijkertijd in het teken van het leren van allerlei handzame strategieën om teksten en gesprekssituaties te benaderen. Ook daarbij zal de leerstof op verschillende niveaus moeten worden aangeboden. Veel aandacht willen we in het leerplanvoorstel besteden aan de individualisering van het onderwijs — we hebben de indruk dat de 'i' in ibo bij gebrek aan goede methoden nu onvoldoende uit de verf komt. Binnenkort start een verkennend onderzoek naar vormen van differentiatie in het ibo, problemen en successen van scholen op dit gebied, bruikbare en onbruikbare lesmaterialen. De resultaten van dit onderzoek moeten een beeld schetsen van de mogelijkheden voor doelgerichte individualisering en van de relatie tussen individuele en gemeenschappelijke leerstof.

De ibo-leerkrachten onder de lezers vragen zich nu misschien af: 'wat hebben we hier eigenlijk aan, weer een boel geblaat en weinig wol?'. Voor wie of wat is zo'n leerplan bedoeld?

Iedereen is natuurlijk vrij om een leerplanvoorstel te gebruiken, scholen, vaksecties, leerkrachten en andere belangstellenden.³ Maar daarnaast is het de bedoeling van dit leerplan om educatieve uitgeverijen een handvat te geven. Inmiddels heeft een uitgeverij ons laten weten zeer geïnteresseerd te zijn in een leerplan Nederlands voor het ibo — men heeft de bedoeling een ibo-taalmethode op dit leerplan te baseren.

Wij hopen uiteraard dat dat de weldoordachte, doelgerichte methode wordt, waar leerkrachten in het ibo al jaren vergeefs op wachten. We stellen ons naast een set van leerboeken — waarvan een deel expliciet bestemd is voor individueel onderwijs —, veel audio-visueel materiaal voor, computerprogramma's (motiverend en heel geschikt voor individueel werken). Maar uiteraard hoort daarbij ook een *leerkracht* die gesteund door een goede methode, duidelijke onderwijsdoelen en de mogelijkheid van gerichte nascholing, met plezier les kan geven in wat misschien wel de lastigste tak van ons onderwijsstelsel is.

Noten

- 1 Het abc-project heeft eerder enige bekendheid gekregen als onderdeel van het project Gericht Schrijven voor ibo en mavo. Goede resultaten met dit abc-project in enkele ibo-klassen op De Marke waren aanleiding om het op te nemen in de bundel met lesmaterialen voor het ibo.
- 2 Twee studentes van de lerarenopleiding van Hogeschool Windesheim (voorheen CLZ) studeerden af op een verhalenproject voor ibo-leerlingen. Hun studiebegeleider attendeerde ons op dit materiaal en we waren het er snel over eens dat het niet in de kast mocht verdwijnen. We kochten de verhalen en bandopnamen van de studentes om ze via de bundel met lesmaterialen voor het ibo te kunnen uitgeven.
- 3 Het leerplanvoorstel wordt in december 1989 gepubliceerd. Wie hierin geïnteresseerd is, kan contact opnemen met Ellen Groote Haar (tel. 053 — 840559). Bij haar kan ook de publikatie *Leerstof Nederlands voor het individueel beroepsonderwijs* besteld worden.

Literatuur

- Boer, M. de *Leerstof Nederlands voor het individueel beroepsonderwijs* Enschede, SLO, 1988
- Broeders, W., J. Broos & A. Denissen *Fundamenteel Nederlands. Taalmethode voor IBO deel 1* Groningen, Wolters-Noordhoff, 1986
- Mooij, T. *Communicatief taalonderwijs en IBO-leerlingen: een vooronderzoek* Enschede, SLO, 1988. Mededeling nr 23